

Dronning Anna Sophies hushold på Clausholm 1731-1743

Af cand.mag. Charlotte Marie Brühe Jensen, Randers

Dronning Anna Sophie Reventlow (1693-1743) blev efter sin mand, kong Frederik den 4.s (1671-1730), død forvist til *Clausholm* af Frederiks søn Christian den 6. (1699-1746). Ægteskabet mellem Anna Sophie Reventlow og Frederik den 4. er kendt for i første omgang at være indgået "til venstre hånd" i 1712, mens kongen endnu var gift med dronning Louise (1667-1721). Christian den 6. var Frederiks søn fra ægteskabet med Louise, og han var stærk modstander af den nye alliance. Anna Sophie fik frataget alle sine ejendomme og midler og blev efterfølgende sendt i livsvarigt eksil i sit barndomshjem, *Clausholm*. Her måtte Anna Sophie kun forlade godset med særlig tilladelse fra Christian.¹ Anna Sophie fik indtægterne fra *Clausholm Gods*, og derudover betalte Christian for reparationer på stedet og for dronningens

hushold.² Denne artikel vil beskrive husholdet for den periode, Anna Sophie boede på *Clausholm* under sit eksil. Boligforholdene for de forskellige dele af husholdet vil gennem eksempler blive beskrevet. På baggrund af dette samt personalhistoriker Hans Berner Schilden Holstens arbejde med Anna Sophies liv vil tre overordnede grupper af husholdet blive præsenteret: hoffolk, højtstående medlemmer af husholdet og det resterende hushold.³

Undersøgelsen baserer sig primært på de synsforretninger, der blev foretaget på *Clausholm* i forbindelse med overdragelsen til Anna Sophie i 1731 og igen ved hendes død i 1743, da *Clausholm* skulle gives tilbage til kongen. Disse synsforretninger gennemgår systematisk alt, der har tilhørt *Clausholm* på det pågældende tidspunkt.⁴ Synsforretningerne er til både bygningerne og persongalleriet meget spændende som kildemateriale, da de er så udførligt udformet, at det er muligt at følge gennemgangen rum for rum i hovedbygningen og de omkringliggende produktionsbygninger. Kilderne giver et indblik i, hvor de forskellige dele af husholdet boede, og hvordan deres gemakker var indrettet. Denne artikel er ikke den første, som arbejder med hverken bygningen eller husholdet på stedet,⁵ men her vil de to ting, sammen med nye observationer, blive sammenholdt for at give et mere fuldkomment billede af husholdet på *Clausholm*,

Clausholm Slot ligger sydøst for Randers. På billedet ses de bygningselementer, som også var på godset, mens dronning Anna Sophie boede der fra 1731 til 1743. Staldgården ses længst væk på billedet, hovedbygningen i midten, og ladegården tættest på. Møllen til højre fra hovedbygningen mod ladegården er skjult bag træerne. Foto: Clausholm Slot.

herunder særligt de forskellige medlemmers boligforhold og deres interne hierarki.

Opført som herregård, opkøbt af kongen

Anna Sophie var datter af grev Conrad Reventlow (1644-1708) og grevinde Sophie Amalie von Hahn (1664-1722). Efter en kompliceret arvestrid overtog Conrad *Clausholm Gods* i 1684. Kort tid efter overtagelsen opførte greven en ny og moderne hovedbygning. Denne var et trefløjet anlæg i tre etager, hvor den sydlige fløj var dobbelt så bred som de andre.⁶ Indretningen i hovedbygningen var efter korridorsystemet med gange vendt mod gården i alle tre fløje. Værelserne var vendt mod haven, og næsten alle var forbundet med døre, som skabte en gennemgang parallelt med gangene. Efter farens død tog Anna Sophie og hendes mor fast bopæl på *Clausholm*.⁷

Frederik den 4. købte i 1718, få år efter at han havde giftet sig med Anna Sophie, *Clausholm* med det formål at oprette ryttergods på stedet. Dette medførte i særlig grad ombygninger af stald- og ladegården til indkvartering af rytterne. Selve hovedbygningen blev ligeledes ombygget i perioden 1722-1726. Her blev blandt andet de to små sidefløje mod syd i vest- og østfløjen tilbygget.⁸ Med denne ombygning blev der ændret på nogle få skillerum, og der blev lavet et nyt trappeforløb, som gav flere adgangsveje mellem de tre etager og mulighed for endnu mere privatliv til herskabet.⁹

Clausholm betegnes i dag som et slot på grund af perioden i kongeligt eje, men hovedbygningen er opført som en herregård. De om- og tilbygninger, som Frederik den 4. foretog på stedet, ændrede ikke hovedbygningens overordnede udseende, men de havde stor betydning for den måde, personer bevægede sig rundt i hovedbygningen på. Med tilføjelsen af sidefløjene ændrede rum-

sammensætningen sig, således at de mest private rum var beliggende i de tilbyggede sidefløje, hvor de tidligere havde været at finde i stueetagen. Denne ændring var også påvirket af opførelsen af trappen i vestfløjen, som gav større bevægelsesfrihed mellem de tre etager for både husholdet og herskabet. Ombygningerne betød noget for den måde, huset blev anvendt på – hvor herskabet førhen under grevens ejerskab primært boede på de nederste etager, blev førstesalen nu den primære etage for beboelse.¹⁰ Frederik den 4. og Anna Sophie opholdt sig meget lidt på *Clausholm* i Frederiks levetid. Det primære formål med ombygningen var derfor ikke at omdanne *Clausholm* til et residensslot, men i stedet blev det med de få ombygninger og tilbygningen af de små sidefløje opgraderet, så hovedbygningen passede til det pladskrav, som kongen havde til sine boliger generelt.¹¹ Der blev derfor ikke grundlæggende ændret i placeringen af de enkelte værelser og deres interne relationer. Dermed kan denne undersøgelse til en vis grad give et indblik i, hvordan rammerne for husholdet i perioden var på herregårde. Dog skal man være opmærksom på, at der med Anna Sophies status som dronning, selvom hun var i eksil, hørte en vis standard til, som betød, at visse dele af hendes hushold adskilte sig fra andre samtidige herskabelige hushold.

Anna Sophies Clausholm

Selvom Frederik den 4. allerede havde foretaget ombygninger på hovedbygningen, så ændrede kravene sig til bygningen endnu en gang, da Anna Sophie flyttede permanent ind. Dette medførte ændringer af udsmykningen i stueetagen og på førstesalen og særligt i indretningen af kælderens.

Da kongen og Anna Sophie ikke brugte særlig meget tid på *Clausholm*,¹² blev bygningerne sandsynligvis ikke

Anna Sophie Reventlow (1693-1743) var gift med kong Frederik den 4. (1671-1730). Hun mødte kongen til maskebal og flygtede efterfølgende fra Clausholm til Skanderborg sammen med Frederik, hvor de blev gift til venstre hånd. Efter dronning Louises (1667-1721) død giftede Anna Sophie og Frederik sig til højre hånd i 1721, og samme år den 30. maj kronede Frederik Anna Sophie til dronning af Danmark og Norge. Anna Sophie var ikke fyrstelig, og dette gav hende mange modstandere ved hoffet. Derfor blev hun efter kongens død sendt i eksil på Clausholm af Frederiks søn kong Christian den 6. (1699-1746). Foto: Clausholm Slot.

Gengivelse af Clausholm Slot fra 1767. Efter Pontoppidan, 1968, s. 438.

vurderet som klar til at huse et herskab fuldtid – og slet ikke en dronning. Derfor blev der foretaget forbedringer og ændringer. Blandt andet blev stuk og gulve forbedret, nogle paneler fik ny maling, i flere rum blev kammerne tillukket, og i stedet blev der indsat kakkelovne, de små blyvinduer blev flere steder udskiftet med store

franske ruder, og der blev indsat forsatsvinduer i flere af værelserne. Ifølge synsforretningen fra 1743 blev disse ændringer kun foretaget i de fornemme værelser,¹³ men det gælder, som det ses på figur 1, også for flere værelser, som er beskrevet som hørende til husholdet. Der er et klart overlap mellem de værelser med forbedringer og

værelserne, som har været anvendt af hoffolkene. Det kan antages, at det hushold, som boede i disse forbedrede værelser, har hørt til den øverste del af hierarkiet i husholdet. I 1731 var der 47 værelser fordelt på stueetagen og førstesalen, derudover yderligere 21 rum i kælderetagen.¹⁴ Antallet af værelser ændrede sig for stueetagen og førstesalens vedkommende kun med et enkelt værelse mellem de to synsforretninger, da et værelse blev delt i kammerbetjentenes spisestue og et kammer til kammersekretær, justitsråd Hoffmann (1676-1754).¹⁵ Det var i kælderen, der skete de største forandringer – her voksede antallet af rum med ti.¹⁶

Stueetagen og førstesalen

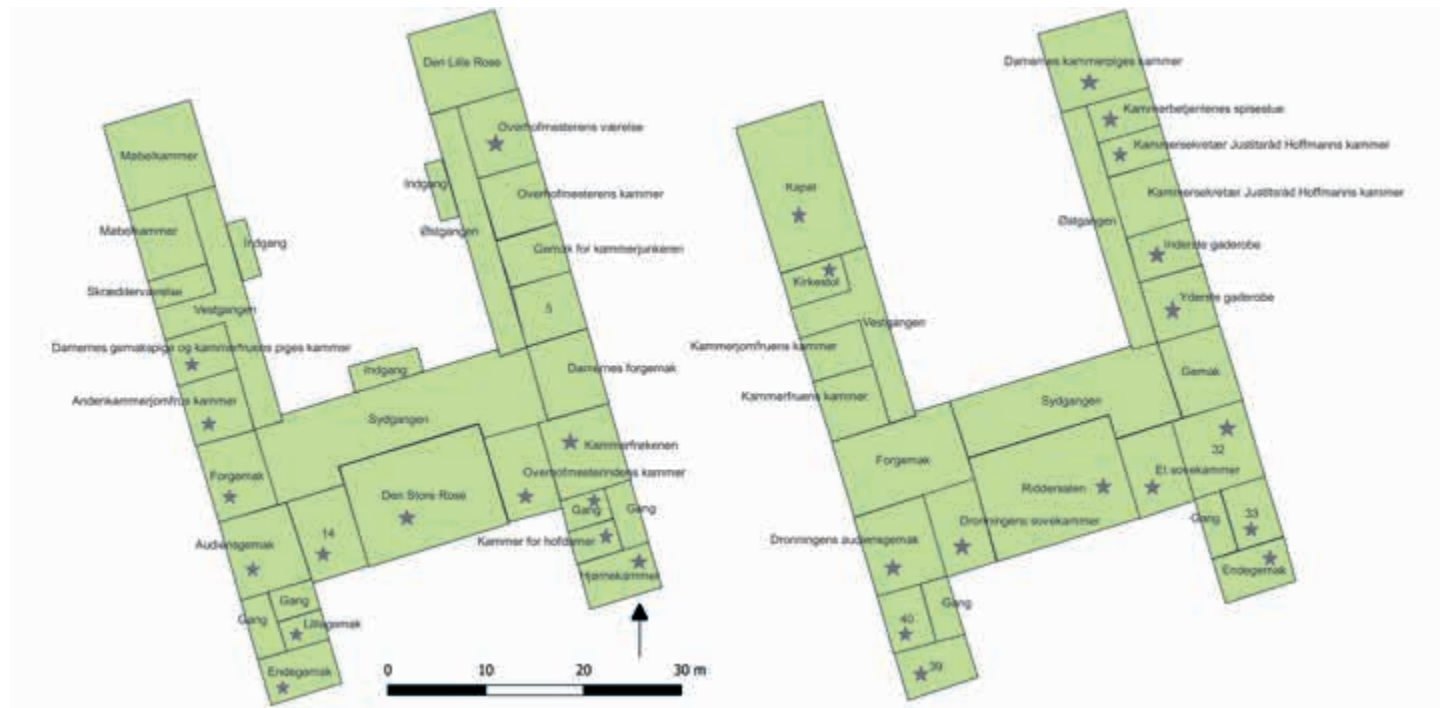
I hovedbygningen fandt man de højtstående dele af husholdet fordelt på stueetagen og førstesalen. Deres værelser var rigt indrettet og ofte udsmykket med blå, som var modfarven i perioden.¹⁷ Placeringen af en persons værelse i forhold til dronningens gemakker må antages at have haft en sammenhæng med personens position i husholdet. I vestfløjens nordlige ende er det primært de mandlige medlemmer af husholdet, som har haft deres bolig, mens hofdamerne har holdt til i den sydlige del af stueetagen. Dronningen har derimod haft sine gemakker i den sydlige del af østfløjen på første sal med sit nærmeste hushold i værelserne mod nord i samme fløj, både på første sal og i stueetagen. I de to synsforretninger er beskrevet en del stillingsbetegnelser, som kan knyttes til og give indblik i sammensætningen af dronningens hushold.¹⁸ I stueetagen fandtes således overhofmesteren, kammerjunkeren, kammerfrøkenen, hofdamerne, overhofmesterinden, andenkammerjomfru, damernes gemakspige og kammerjomfruens pige. Allerede her bliver nogle interne relationer slået fast: Der er mere end én kammerjomfru, og en af dem

har sin egen pige. Man får et indtryk af et klart defineret hierarki i husholdet, som ikke blot kommer til udtryk i stillingsbetegnelser, men også i placeringen af de forskellige personers gemakker. Ud over de klart definerede værelser, som ses på figur 1, fandtes der under trapperne ved hovedindgangen seks små sengekamre. Disse kamre er beskrevet med en dør for hver og kun med plads til én seng. Hvem der har boet her, findes der ikke et klart svar på, men det kan formodes at have været personer fra den nederste del af hierarkiet i husholdet.

Detaljerigdommen i beskrivelsen af indretningen i hovedbygningens stueetage og førstesal er stor, og i det følgende fremdrages tre udvalgte gemakker til illustration, nemlig overhofmesterens, kammerfruens og kammerjomfruens gemakker. Overhofmesteren, et af de højtstående medlemmer af husholdet, havde to værelser, som lå i forbindelse med hinanden i stueetagens vestfløj mod nord. Værelserne var tilsyneladende udsmykket efter tidens mode med malede, høje paneler, trægulve og lofter med karm – det meste af dette i den populære blå farve. Væggene var dekoreret med en form for betræk. Over de to døre i det nordligste af værelserne var der sorte rammer med billeder i. I dette værelse var kaminen også tilmuret, og i stedet var der blevet installeret en kakkelovn, som var en mere effektiv varmekilde.¹⁹ Overhofmesteren havde desuden, som den eneste ud over dronningen og kammersekretær Hoffmann, mere end ét værelse i hovedbygningen. Samlet set får man et indtryk af nogle ganske herskabeligt udsmykkede gemakker. Dette tilsammen fortæller os om overhofmesterens fornemme boligforhold, men bekræfter også hans høje position i husholdet.

De næste to værelseseksempler findes i østfløjen; kammerfruens kammer på første sal og andenkammerjomfrus

Figur 1. Indretningen af stueetagen og førstesalen på Clausholm i 1743

Her ser vi både navne på konkrete personer, som har været en del af husholdet, og stillingsbetegnelser på værelserne. Der blev foretaget flere typer af forbedringer på værelserne i stueetagen og på førstesalen, mens Anna Sophie boede på Clausholm: forbedringer af forskellige dele i værelserne, indsættelse af franske vinduer, forsatsvinduer, tillukning af kamin eller maling af forskellige dele. Markeret med grå stjerner på planen er de værelser, der mellem 1731 og 1743 fik foretaget en eller flere af disse ændringer. Grundplanerne er udført på baggrund af gennemgangen af synsforretningerne. Figur: Charlotte Marie Brühe Jensen.

Figur 2. Indretningen af kælderen på Clausholm i 1743

Kælderen indeholdt praktiske rum i den vestre fløj, som køkken og bryggers, mens den østre fløj primært har været beboelse. Grundplanen er baseret på de to synsforretninger og en mindre bygningsarkæologisk undersøgelse. Figur: Charlotte Marie Brühe Jensen.

kammer i stueetagen. Disse to værelser var meget ens i deres udsmykning med blå døre og lofter med en karm. Gulvet var begge steder af træ, og vinduerne havde blå karme og herfor røde skodder.²⁰ Kammerfruen og andenkammerjomfruens interne position er dermed ikke afspejlet i indretningen af deres respektive boligforhold, men i stedet i placeringen af deres værelser i forhold til dronningens gemakker. Kammerfruens værelse var placeret lige ved siden af dronningens gemakker, mens andenkammerjomfruens værelse var i stueetagen, længere væk fra dronningens gemakker.

Kælderen

I kælderen var alle værelserne simple, og kun nogle få steder er der beskrivelser af farver og kun på vinduesrammerne.²¹ Dette indikerer, at det ikke var den højststående del af det til hovedbygningen tilhørende hushold, som boede her. Dog, som det vil blive tydeligt i det følgende afsnit, har denne del af husholdet generelt set haft en højere placering i hierarkiet end den del, som boede uden for hovedbygningen – med nogle få undtagelser, som for eksempel ladefogeden.

I kælderen boede der primært mænd, og de fleste af disse i værelserne i østfløjen, bortset fra kammeret i forlængelse af køkkenet i vestfløjen. I den sydvestlige del finder vi to værelser til den kvindelige del af husholdet, nemlig kammeret til vaskepigerne og kammeret til kammerbordets taffeldækkerkone, som boede her med sin mand, som var arbejdskarl i vinkælderen. I synsforretningen fra 1731 er der kun få oplysninger om brugen af rummene i vestfløjen, resten af rummene er kun beskrevet i forhold til stand og indretning,²² mens der i synsforretningen fra 1743 findes beskrivelser af brugen af næsten alle rum.²³ I kælderen er der i begge synsfor-

retninger beskrevet et bryggers, et køkken, et kammer og et køkkenskriveri i den vestre fløj. Den store øgning af værelser i kælderen, der skete mellem 1731 og 1743, tyder på, at husholdet er vokset i størrelse, efter at Anna Sophie flyttede ind på *Clausholm*. Ud over de allerede nævnte personer boede schweizerkarlen,²⁴ kogedrenene og lakajerne²⁵ i 1743 i vestfløjen. Resten af husholdstyperne fremgår ikke direkte af synsforretningen, men der var ligeledes to kokke; mesterkok Le Bon og andenkok Niels.²⁶ Den ene eller begge har muligvis boet i kammeret ved køkkenet. Lakajernes og køkkenskriverens værelser er beskrevet med trægulv, men derudover er der kun en beskrivelse af gulvet i køkkenet, hvor der var et murstengulv.²⁷ Måske peger dette mod, at lakajer og køkkenskriver har været højere placeret i hierarkiet end resten af husholdet i kælderen, sandsynligvis undtagen mesterkokken.

Det ydre hushold

Gennem betegnelserne på de enkelte rum i hovedbygningen kan det altså bestemmes, hvor en del af husholdet boede. Men hvor boede resten af husholdet? Svaret på dette findes i de omkringliggende bygninger. I hovedbygningen boede den del af husholdet, som direkte kunne knyttes til Anna Sophie, her særligt hendes hofhold i stueetagen og på førstesalen. Husholdet, som fandtes i de omkringliggende bygninger, var ikke direkte knyttet til dronningen, men sekundært gennem deres arbejde på godset. Det ydre hushold opfyldte vigtige funktioner, og de kan opdeles i to grupper, nemlig dem, som knytter sig til staldgården, og dem, som knytter sig til ladegården, herunder møllen og smedjen. Ladegårdens bygninger var tæt knyttet til godsets drift, mens staldgården var knyttet til vedligeholdelse af haven og driften af hovedbygningen. Nogle

personer i det ydre hushold kan klart ud fra synsforretningen bestemmes, som for eksempel gartnermesteren, forpagteren, mølleren, ladefogeden og smeden, men langt de fleste værelser har ikke gennem disse kilder en klar beskrivelse af, hvilke typer af ansatte der boede i dem.

Nord for hovedbygningen lå staldgården, som bestod af to bygninger. Der er en detaljeret beskrivelse af alle rummene i staldgården i synsforretningerne. I både det østlige og det vestlige hus i staldgården var der frem til 1731 indkvartering for medlemmerne af ryttergodset.²⁸ Disse bygninger blev, efter at Anna Sophie flyttede ind på *Clausholm*, inddraget til beboelse for dele af godsets hushold. Indretningen af staldgården bar dog stadig præg af at have været ryttergods.²⁹ Gartnermesteren boede i sydenden af det vestlige hus.³⁰ Til sin bolig havde han et køkken, en dagligstue, to kamre og et spisekammer. Gartnermesteren var således den, der havde flest rum til sig selv i staldgården, og de værelser, der herefter beskrives, har sandsynligvis været beboet af hushold fra den nederste del af hierarkiet. Efter gartnermesterens bolig, mod syd, fulgte i stueetagen en stue, et lille kammer, et køkken og et sengekammer. Sengekammeret blev efter 1731 til kammer for pagerne,³¹ mens køkkenet blev omdannet til et skrivekammer. Herefter fulgte et sengekammer, et lille kammer og et køkken. På første sal var seks kamre, hver med en grydekakkelovn, det første fra nord var borgerstue, det næste til to lakajer. Det østlige hus i staldgården lignede i sin indretning af førstesalen meget det vestlige hus, og det rummede ligeledes seks kamre, alle med en grydekakkelovn. Kamrenes anvendelse i Anna Sophies tid er ikke beskrevet, men de har sandsynligvis været brugt som bolig for dele af husholdet. Der var et køkken i underetagen mod syd, og over dette to kamre, hvoraf det ene har været til malkepigen. Værelserne på førstesalen

i det vestlige hus havde et fællesrum, som sandsynligvis fungerede som det værelse, husholdet spiste i.

Ladegården, der bestod af flere bygninger, lå syd for hovedbygningen. Her var der i 1731 blevet indrettet bolig for forpagteren³² i et murstenshus.³³ Forpagteren havde meget plads til sig selv – også mere end det, som ses til de højstående medlemmer af husholdet i hovedbygningen, og hvad der er beskrevet til gartnermesteren. Forpagteren havde en stue, en dagligstue, et sengekammer, et lille spisekammer, et køkken og en forstue med adgang til førstesalen. Fra dagligstuen var der nedgang til en kælder og en dør med en hollandslås, som forpagteren selv havde betalt. I samme bygning fandtes en afdeling med pigekammer.³⁴ Disse piger har sandsynligvis været i forpagterens tjeneste. Det er ikke kun størrelsen på forpagterens bolig, men også placeringen af denne, som afspejler hans status og rolle på godset. Forpagteren havde ansvaret for ladegården og dens aktiviteter, og det var logisk, at hans bolig lå her, hvor han havde en tæt forbindelse med ladegården. Forpagteren var højt placeret i *Clausholms* hierarki, men med både bolig og funktion uden for hovedbygningen havde han ikke en lige så umiddelbar nær forbindelse til dronningen, som hoffolkene havde. Forpagteren havde ikke murstenshuset for sig selv. I samme bygning fandtes en borgerstue med kampestengulv, hvoraf en lille del blev brugt til et mælkekammer. Derudover var der to kamre til folkene med to døre og kampestengulv. På første sal fandtes tre kamre, mens resten af denne etage blev anvendt som kornloft. Borgerstuen og de efterfølgende værelser har sandsynligvis været til folkene, som arbejdede på ladegården.

Ud over stald- og ladegård hørte der også en mølle og en smedje til *Clausholm Gods*. De var begge vigtige elementer i godsets verden og dermed i sidste ende for

de indtægter, der tilfaldt Anna Sophie. Clausholm Mølle havde tre forskellige møllere i perioden: Rasmus Jensen (1686-1737), Knud Rasmussen (1713-1739) og Søren Gjøtting (1719-1741).³⁵ Både Rasmus og Søren foretog ombygninger af møllens bygninger, men bygningerne bestod af de samme elementer i perioden fra 1731 til 1743; et møllehus med møllen i den ene ende og beboelse i den anden, en krostue, en lade og et hus til kvæg. Øst for staldgården lå smedjehuset, som oprindeligt var indrettet til to beboere med en stue, to kamre, et køkken og et spisekammer. Derudover var der en skorsten og en smedjeesse.³⁶

Internt hierarki i husholdet

Den særlige karakter af husholdet hos dronning Anna Sophie som et hushold, der både kan sammenlignes med og adskiller sig fra hushold på samtidige godser, synliggøres, hvis man forsøgsvis opdeler dets medlemmer i tre overordnede kategorier: hoffolk, højtstående medlemmer af husholdet og det resterende hushold. Placeringen i de forskellige kategorier er blandt andet bestemt af stillingens ansvarsområder, positionen i husholdet for den enkelte person samt deres boligforhold. Inden for disse tre overordnede kategorier er der selvsagt en række yderligere potentielle inddelinger og nuancer, som denne artikel ikke rummer plads til at beskrive, og som i øvrigt ikke lader sig afdække ud fra de anvendte kilder.³⁷ Kategorierne tydeliggør ikke bare strukturen i dronningens hushold, men understreger ligeledes det hierarki, der afspejles i boligforholdene for husholdet. Et hierarki, der også kan illustreres i to andre kilder, der omtaler henholdsvis placeringen af personerne i kapellet og spiserækkefølgen internt i husholdet.

I kapellet på *Clausholm* findes der bevarede inskriptioner på stolesæderne fra den ombygning, som Anna

Sophie foretog, efter at hun flyttede ind på *Clausholm*.²⁴ Disse inskriptioner fortæller, hvor forskellige medlemmer af husholdet skulle sidde under gudstjenesten. Anna Sophie levede et dybt religiøst liv i sin tid på *Clausholm* og indførte blandt andet en sabbatforordning med straf, hvis man ikke deltog i kirkegang.³⁸ Kapellet var derfor et meget centralt rum for både Anna Sophie og husholdet. Dronningen selv sad i sin kirkestol, som var blevet indrettet i det tilstødende rum.³⁹ De øvrige damer var placeret i kapellets venstre side, mens mændene sad i den højre side. Kammerfruen og kammerjomfruen havde pladser på stolesæderne bagerst i rummet lige uden for dronningens kirkestol. I den anden side på bagerste række sad hofkirurgen,⁴⁰ forvalteren over godset, slotsforvalteren⁴¹ og forpagteren.⁴² Hvis man ser bort fra herskabsstolene, så var de fornemmeste pladser i kirkerne i 1700-tallet tættest på alteret.⁴³ Med vigtige positioner i husholdet ville man nok forvente at finde de nævnte placeret på en af de første stolerækker, men da dette ikke er tilfældet, må det betyde, at pladserne lige foran dronningens kirkestol ligeledes var eftertragtede pladser. Forrest mod alteret sad overhofmesteren⁴⁴ og kammerjunkeren,⁴⁵ som ikke bare havde en fremtrædende rolle i husholdet, men også var i familie med Anna Sophie. De forreste kvinder var dronningens vaskepige⁴⁶ og kammerpigerne for hoffets damer,⁴⁷ men der sad ingen på den allerførste række i kvindesiden. Det er nok her, man ville forvente at finde overhofmesterinden,⁴⁸ hofdamerne⁴⁹ og hoffrøkenerne,⁵⁰ men de er slet ikke påskrevet nogen af stolesæderne. I synsforretningen fra 1743 er det imidlertid beskrevet, at disse sad i den gamle kirkestol, som var placeret øst for alteret.

Et andet element, som indikerer den interne relation i husholdet, er spiserækkefølgen, som Holsten beskriver.⁵¹

Figur 3. Placering af hushold på stolesæderne i kapellet

Dronningens kirkestol	
Nr. 8. Doctoren; Hoff-Chirurgus; Forvalteren over Godset; Slots-Forvalter; og For-Pagteren.	Nr. 8. Dronningens Cammer-Fruer og Cammer Jomfruer.
Nr. 7. Kocke-Svenden; Schweitzerens, Dammernes og Caval-Lier Tiennerne.	Nr. 7.
Nr. 6. Liv-Kudskens med samptlige Stald-Folkene.	Nr. 6.
Nr. 5. Dronningens Laquaier og Dammernes Fyrbøder.	Nr. 5. Sølv Pigen, Malcke-Pigen, Kocke-Pigen og samtlige Hof Dammernes Stue-piger.
Nr. 4. Dronningens Mund Kock, Fyrbøder og Laquaier.	Nr. 4. Wasker-Pigerne, Cammer Fruens og Cammer JomFruens Piger.
Nr. 3. Hoffeds Hofmester, Mundskienken og Taffel-deckeren.	Nr. 3. Forvalterens og Slotsforvalterens Koner, samt Dronningens Gemacks-Kone og Forpagterens Kone.
Nr. 2. Pagerne; Deres Hoffmester og Cammer Secretairen.	Nr. 2. Dronningens Waske-Pige og samtlige Hof-Damernes Cammer-Piger.
Nr. 1. Ober Hofmester og Cammer Juncker.	Nr. 1.
Alter	

På *Clausholm* findes der på første sal et kapel. Dette blev stærkt ombygget og forbedret, efter at Anna Sophie flyttede ind. På stolesæderne i kirken er bevaret inskription af, hvor de forskellige dele af husholdet skulle sidde under gudstjenesten. Figur 3 gengiver placering af disse og navn på de stillinger, som var knyttet til de enkelte stolesæder. Figur: Charlotte Marie Brühe Jensen.

Dronningen spiste, i hvert fald i den sidste del af sit liv, alle sine måltider i sine egne gemakker sammen med kammerfrøken Holstein. I Den Store Rose i stueetagen spiste hoffolket.⁵² Den overskydende mad fra dette taffel blev bragt til kammerbetjentenes spisestue i vestfløjen på første sal. Her spiste kammerfruen og kammerjomfruen. Resterne fra dette taffel gik til deres piger og kammerlakajen. Herfra gik maden til fyrbøderen for Rosen, damernes tjener og de tre kammerpiger.⁵³ Pagerne spiste for sig selv, men hvor vides ikke. Resterne fra dette taffel gik så igen til pagetjenerne.⁵⁴ Denne spiserækkefølge bekræfter det interne hierarki, som ses i kapellets indretning. Der er dog en del af husholdet, som ikke er nævnt i gennemgangen af spiserækkefølgen. Det kan for eksempel skyldes, at de selv skulle betale for deres kost – Holsten nævner eksempelvis, at en af damernes stuepiger fik 50 rigsdaler til kost og løn.⁵⁵ For andres vedkommende kan det skyldes, at de spiste i de omkringliggende bygninger, for eksempel i de beskrevne borgerstuer.

På baggrund af husholdets boligforhold, stillingsbetegnelser, placeringen i kapellet og spiserækkefølgen kan der altså opstilles nogle grupperinger inden for husholdet, som også til en vis grad afspejler et internt hierarki. Her har vi hoffolket øverst, som ikke bare var Anna Sophies nærmeste hushold, men som for fleres vedkommende også var i familie med hende eller havde været i hendes tjeneste længe.⁵⁶ I den midterste kategori placeres de højtstående medlemmer af husholdet – for eksempel forpagteren – men også dronningens vaskepige, der sandsynligvis havde ansvar for at holde dronningens beklædning ved lige. Dette er således en meget bred kategori, hvori der uden tvivl kan udpeges interne hierarkimæssige forskelle. Det er dog besluttet at samle disse stillinger i samme kategori for ikke at drage forhastede

konklusioner angående den interne fordeling i hierarkiet på baggrund af materialet, der ikke taler entydigt om placeringen. Det skyldes blandt andet, at nogle stillinger tilsyneladende indeholdt flere ansvarsområder – for eksempel en lakaj, der også var køkkenskriver. Nederst i hierarkiet finder vi det resterende hushold og det meste af personalet fra stald- og ladegården. Den samlede hof- og godsdrift, der muliggjorde dronning Anna Sophies tilværelse i denne periode, var altså bygget op omkring ikke bare mange personer og mange funktioner, men også et tydeligt hierarki.

Andre samtidige hushold

Som det allerede er beskrevet, så er *Clausholm* et særligt eksempel i kraft af sin status som residens for dronningen, og når perioden for Anna Sophies eksil undersøges her, skal der tages forbehold for, hvad denne viden kan anvendes til i sammenligning med herskabelige hushold på de samtidige herregårde. Der vides meget lidt om, hvordan husholdet på de danske herregårde var indrettet i starten af 1700-tallet, og generelt er større undersøgelser af husholdet på herregårde før det sene 1800-tal få.⁵⁷ Der findes dog nogle beskrivelser af husholdning på andre samtidige herregårde og slotte, her vil udvalgte blive fremdraget til belysning af den særlige status, som husholdet på *Clausholm* havde mellem et hof og et herregårdshushold.

Helt centralt er historiker Mikkel Venborg Pederzens arbejde med hertugerne fra *Augustenborg*.⁵⁸ Her beskrives en lignende deling af husholdet, som der i denne artikel er vist for *Clausholm*, med tre overordnede hierarkiske kategorier. Det beskrives, hvorledes det kun var de højest rangerede tjenestefolk, som boede i hovedfløjen på *Augustenborg*, mens de resterende højerestående og

Figur 4. Husholdet inddelt efter rang

Husholdet hos Anna Sophie kan inddeles i tre overordnede grupper: hoffolk, højtstående medlemmer af husholdet og det resterende hushold. Der var en klart defineret rang mellem disse, men alle medlemmerne var vigtige, da alle udførte forskellige opgaver, som var med til at opretholde dronningens levestandard. Stillingsbetegnelserne, med tilknytning til *Clausholm*, er alle fundet i de anvendte kilder. Figur: Charlotte Marie Brühe Jensen.

laverestående tjenestefolk boede i siddefløjene, økonomibygningerne og i den tillæggende by.⁵⁹ Dette stemmer til en vis grad overens med de tendenser, der ses i boligforholdene på *Clausholm*, hvor de højest placerede i hierarkiet havde bolig tæt på dronningen, mens de lavere placerede havde bolig i kælderens, ladegården eller staldgården. På *Clausholm* var ladefogedens og gartnerens bolig dog ikke i hovedbygningen, selvom de var placeret højt i hierarkiet. Tilsvarende beskriver Venborg Pedersen, hvordan gartneren på *Augustenborg* boede i gartnerhuset, som var adskilt fra selve slottet, sammen med en læge, en præst og flere lærere, der ligeledes havde en placering højt i hierarkiet.⁶⁰ Det bekræfter, at husholdsmedlemmernes boligmæssige placering i forhold til husets overhoved ikke alene var bestemt af placeringen i hierarkiet, men også af det arbejde, man udførte.

Mens Anna Sophie var i eksil på *Clausholm*, lod hendes stedsøn Christian den 6. *Christiansborg* opføre, og slottet var klar til at tage i brug i 1740. Dette slot havde på sit højeste 800 beboere og yderligere 85 med tilknytning, som boede i Prinsens Palæ, og 225, der boede andre steder i København. På førstesalen boede kongen og dronningen, og i stueetagen var der indrettet bolig for blandt andre kronprinsen, hans søster Louise og andre hoffolk. *Christiansborg* havde to mezzaninetager; en mellem førstesalen og stueetagen og en over førstesalen. På den nederste holdt hoffunktionærer som kokken, konditoren, pager, lakajer, dronningens kammerfrue og kammerpagerne til, og derudover var der indrettet en spisestue for hoffrøkenerne, kammertjenerne og pagerne. På den øverste mezzanin boede prinsens hofstat. Kælderen var indrettet med værelser til lakajer, husgeråds- og arbejdskarle, slotspiger og fyrbøddere.⁶¹ På *Christiansborg* ses den samme skarpe opdeling mellem de

forskellige hierarkier i husholdet med de højest placerede på førstesalen og de laveste i kælderens. Her er der til forskel fra *Clausholm* mezzaninetagen, som gav større mulighed for at placere tjenestefolkene, som ikke havde en rangklasse, tæt på den hofperson, som de tjente, uden at være placeret på den samme etage.

Der fandtes på *Christiansborg* langt flere specialiserede tjenere og rum, for eksempel håndbibliotekar og et laboratorium til konditoren i kælderens,⁶² hvilket viser den store bredde i hofholdet. På *Clausholm* kan antydningen af et hofhold ses i, at Anna Sophie havde et langt større hushold end samtidige herregårde. Det gælder for eksempel *Bidstrup* ved Randers, hvor enken Karen Rosenkrantz de Lichtenberg (1739-1807) levede. I hendes dagbøger og regnskaber fra 1771-1796 er det beskrevet, at husholdet på *Bidstrup* boede i kælderen eller i stald- og ladegården. Kun Karens kammerjomfru havde bolig i hovedbygningens stueetage. Der var mange folk knyttet til arbejdet på *Bidstrup*, som kun blev hyret ind efter behov, for eksempel til tøjvask.⁶³ Karen og Anna Sophie var begge enker med bolig på en herregård i Østjylland, men det fremgår tydeligt, at funktioner som dem, der er beskrevet i den del af husholdet, som er kategoriseret som Anna Sophies hoffolk, ikke kan findes i samme omfang på *Bidstrup*. Fra folketællingen i 1787 er der beskrevet én selskabsfrøken hos Karen.⁶⁴ Men der er dog mange stillingsbetegnelser, der går igen fra *Clausholm* til *Bidstrup*. I den samme folketælling i 1787 var der 22 ansatte ved *Bidstrup*.⁶⁵ Antallet af ansatte på *Clausholm* oversteg langt dette i den undersøgte periode. Ifølge Holsten var der 66 ansatte på *Clausholm*,⁶⁶ men gennem undersøgelserne til denne artikel har det været muligt at finde 85 forskellige enten navngivne personer eller blot deres stillingsbetegnelser. Uanset det endelige

tal kan det konstateres, at husholdet på *Clausholm* har været betydeligt større end det, der var knyttet fast til *Bidstrup*. Derimod har husholdet på *Christiansborg* været enormt til sammenligning.

Mens boligforholdene og den principielle struktur i det interne hierarki samt en stor del af funktionerne og stillingsbetegnelserne i Anne Sophies hushold kan være med til at give en indsigt i rammerne for husholdene i de store huse, såsom samtidige herregårde, adskiller eksemplet sig dog i forhold til den samlede størrelse og ikke mindst nogle af de personer og funktioner, der knytter sig specifikt til hoffet, og som kan genfindes i andre hofhold som *Augustenborgs* og *Christiansborgs*.

Afrunding

En gennemgang af synsforretningerne har gjort det muligt at få et indblik i husholdet på *Clausholm* i perioden 1731 til 1743, mens dronning Anna Sophie boede på stedet. De højtstående medlemmer af husholdet boede primært i værelserne i stueetagen og på første sal i hovedbygningen, hvor der blev fortaget forbedringer på værelserne, efter at Anna Sophie flyttede ind. Mange af disse medlemmer af husholdet var enten i familie med Anna Sophie eller havde været i hendes tjeneste i mange år. I kælderen fandtes bolig

for en del af de højtstående eller resterende medlemmer af husholdet, men disse har også boet i stald- og ladegården, hvor ens position i husholdet også blev afspejlet i, hvor mange værelser man havde til sig selv. Værelsernes udsmykning varierede og fulgte husholdets hierarki – fra de lavest stående medlemmer af husholdets meget simpelt og praktisk indrettede kamre til et herskabeligt udtryk hos de hoffolk, som var placeret øverst i hierarkiet. Særligt i staldgården har boligforholdene båret præg af deres tidligere brug til indlogering i forbindelse med ryttergodset.

Denne undersøgelse giver et indblik i et hushold i starten af 1700-tallet på en herregård indrettet som residens for en enkedronning. De overordnede tendenser, som er belyst i denne artikel, kan på mange måder overføres til andre samtidige eksempler, men Anna Sophies status som dronning havde indflydelse på størrelsen og sammensætningen af husholdets funktioner og var dermed på visse punkter anderledes end samtidige herregårdes hushold. Det gælder særligt, at husholdet i toppen af hierarkiet hos Anna Sophie var hendes hoffolk – en gruppe, der ikke kan findes på samtidens herregårde. Ikke desto mindre kan denne undersøgelse være med til at give en forståelse af husholdets boligforhold og deres interne relationer på danske herregårde i perioden.

Noter:

- 1 Fabritius 1951, s. 11-14, 16-17, 20-21.
- 2 Berner Schilden Holsten 1911, s. 9-10.
- 3 Berner Schilden Holsten 1911 og Landsarkivet for Nørrejylland. Clausholm Gods. Diverse historiske afskrifter og optegnelser (1700-1850). Arkivserien indeholder Berner Schilden Holstens optegnelser, som har været anvendt i forbindelse med blandt andet udarbejdelsen af Berner Schilden Holsten 1911, dog findes der i arkivserien yderligere informationer.
- 4 Herunder hovedbygningen, haven, staldgården, ladegården, inventar, hovedgårdstakst, bøndergods, kirker og skove. Disse synsforretninger bliver i dag stadig opbevaret på *Clausholm Slot*.
- 5 Berner Schilden Holsten beskriver flere personer, som knytter sig til husholdet, men han går ikke dybere ind i dette, Berner Schilden Holsten 1911, og Landsarkivet for Nørrejylland. Clausholm Gods. Diverse historiske afskrifter og optegnelser (1700-1850). Kunsthistoriker Harald Langberg (1958) har undersøgt hovedbygningen på *Clausholm*, men han har ikke undersøgt kældrene og inddrager ikke stald- og ladegården, møllen eller smedjen i sine undersøgelser.
- 6 Langberg 1958, s. 34-35.
- 7 Fabritius 1951, s. 8, 11.
- 8 Langberg 1958, s. 77-79, 82.
- 9 Langberg 1958, s. 71 ff., bilag 97.
- 10 Jensen 2021.
- 11 Langberg 1958. s. 78-79.
- 12 Berner Schilden Holsten 1911, s. 15.
- 13 Clausholm Gods Arkiv. Synsforretning over Clausholm Gods optegnet 1743, s. 393.
- 14 Clausholm Gods Arkiv. Synsforretning over Clausholm Gods optegnet 1731.

- 15 Clausholm Gods Arkiv. Synsforretning over Clausholm Gods optegnet 1743, s. 50.
- 16 Clausholm Gods Arkiv. Synsforretning over Clausholm Gods optegnet 1743.
- 17 Kraft 2008, s. 61-67 og Bregnhøi 2010, s. 110.
- 18 Clausholm Gods Arkiv. Synsforretning over Clausholm Gods optegnet 1743.
- 19 Clausholm Gods Arkiv. Synsforretning over Clausholm Gods optegnet 1743, s. 9.
- 20 Clausholm Gods Arkiv. Synsforretning over Clausholm Gods optegnet 1743, s. 73.
- 21 Clausholm Gods Arkiv. Synsforretning over Clausholm Gods optegnet 1731, s. 43-50 og Clausholm Gods Arkiv. Synsforretning over Clausholm Gods optegnet 1743, s. 81-95.
- 22 Clausholm Gods Arkiv. Synsforretning over Clausholm Gods optegnet 1731, s. 43-50.
- 23 Clausholm Gods Arkiv. Synsforretning over Clausholm Gods optegnet 1743, s. 81-95.
- 24 Tjener eller dørvogter.
- 25 Måske har dronningens lakaj Lars Lange boet her, Carøe 1917, s. 200. Det kan også have været lakaj og brændeskriver Niels Olufsen eller lakaj og kælderskriver Jens Hack, Berner Schilden Holsten 1911, s. 58.
- 26 Diverse historiske afskrifter og optegnelser (1700-1850).
- 27 Clausholm Gods Arkiv. Synsforretning over Clausholm Gods optegnet 1743, s. 81-95.
- 28 Clausholm Gods Arkiv. Synsforretning over Clausholm Gods optegnet 1731, s. 67-80.
- 29 Clausholm Gods Arkiv. Synsforretning over Clausholm Gods optegnet 1743, s. 127-154.
- 30 Her nævnes Nicolaj Rüder som beboer. Han var gartnermester frem til udgangen af 1730. Herefter overtog Johan Schuck. I 1733 blev Peder Bertelsen gartnermester, Tholle 1947.

- 31 Dette var unge adelige drenge, som blev opdraget ved hoffet og gjorde tjeneste ved dette.
- 32 Søren Claussen Thrane († 5. februar 1748) er beskrevet som forpagter, men i hvilken periode kendes ikke, Landsarkivet for Nørrejylland, Clausholm Gods. Diverse historiske afskrifter og optegnelser (1700-1850) og enesteministerialbøger for Randers Amt, Galten herreder og Voldum sogn. Fødte, konfirmerede, viede, døde (1734-1813).
- 33 Clausholm Gods Arkiv. Synsforretning over Clausholm Gods optegnet 1743, s. 167.
- 34 Anne Henriksdatter pige ved *Clausholm*, kirkebøger fra Voldum sogn 1734-1813(54), forlovelser.
- 35 Rasmus Jensen (1686-1737) var gift med Maren Eriksdatter (1675-1737), og de døde begge i 1737 med cirka et halvt års mellemrum. Herefter overtog Knud Rasmussen (1713-1739) og hans kone, Kirsten Pedersdatter. Knud døde den 12. februar 1739. Søren Giøtting (1719-1741) overtog møllen efter Knuds død, og i 1741 blev han gift med enken Kirsten Pedersdatter. I 1743 var det Kirsten, som boede i møllen, kirkebøger fra Voldum sogn 1734-1813(54), forlovelser, døde, og skifteprotokol, Randers amt, Clausholm Gods, 1731-1745.
- 36 Smeden kan have været Christian Graule. Han står opført i Holstens undersøgelse af husholdet, men hans præcise tilknytning er ikke beskrevet, diverse historiske afskrifter og optegnelser (1700-1850).
- 37 Mikkel Venborg Pedersen har i sit arbejde med *Augustenborg* anvendt folketællinger, lønninger og pensioner, men heller ikke disse kildetyper kan stå alene til en fuld beskrivelse af det interne hierarki i husholdet, Venborg Pedersen 2005, s. 177-79.
- 38 Fabritius 1951, s. 26-27.
- 39 Fra sine egne gemakker havde hun direkte adgang til denne via en gang, som løb ud mod haven og igennem kammerfruens og kammerjomfruens kammer. På denne måde undgik

- hun at skulle i kontakt med andre end disse to medlemmer af husholdet på sin vej frem og tilbage fra kapellet. Synsforretning optegnet på Clausholm 1743.
- 40 Johan Samuel Neander og efter 1734 Jens Larsen Brandt, Berner 1911, s. 28 og diverse historiske afskrifter og optegnelser (1700-1850).
- 41 Ingen er klart defineret som slotsforvalter, men to personer er beskrevet som forvalter, den første er Hans Thornson, som er forvalter i perioden 1731-1740, og den næste er Niels Saabye, som er fuldmægtig under Thornson, og fra cirka 1742 forvalter, Berner Schilden Holsten 1911, s. 2.
- 42 Se note 32.
- 43 Jürgensen 2017, s. 1045.
- 44 Overhofmester Henning Christopher von Holstein. Efter 1735 overhofmester Frederik Reventlow, diverse historiske afskrifter og optegnelser (1700-1850).
- 45 Kammerjunker Frederik Reventlow og kammerjunker Frederik Rantzau, diverse historiske afskrifter og optegnelser (1700-1850).
- 46 Dette kan muligvis være Anna Sophie Flint, som beskrives som vaskepige for den fine vask, Berner Schilden Holsten 1911, s. 28.
- 47 Karen Mikkelsdatter og Karen Jensdatter, som var gemakspige for frøken Holstein, Carøe 1917, s. 193 og 200.
- 48 Helle Margrethe Garbow (født Rantzau), Carøe 1917, s. 187.
- 49 Hofdame Elisabeth Dorthea Lützwow (1716-1790), Berner Schilden Holsten 1911, s. 25.
- 50 Charlotte Amalie von Offenberg (cirka 1709-1773), hoffrøken Dorthe Margrethe von Offenberg (1701-1750) og Sophie Hedvig von Holstein (1712-1798), Berner Schilden Holsten 1911, s. 95 og Carøe 1917, s. 187.
- 51 Berner Schilden Holsten 1911, s. 25-26.
- 52 Overhofmesterinden, hofdamerne, hoffrøkenerne, overhofmesteren og kammerjunkeren.

- 53 Disse fordelte sig med en til overhofmesterinden, en til kammerfrøkenen og en til deling mellem de to hofdamer, Berner Schilden Holsten 1911, s. 25-26.
- 54 Der var tre pager og en pagehovmester, Berner Schilden Holsten 1911, s. 25-26.
- 55 Berner Schilden Holsten 1911, s. 26.
- 56 Det gælder blandt andet hoffrøken Charlotte Amalie von Offenberg (cirka 1709-1773), der havde været hos Anna Sophies hof siden 1722, hvor Charlotte Amalies far døde og efterlod hende forældreløs i en alder af 13 år, Carøe 1917, s. 188. Derudover kan nævnes hoffrøken Dorthe Margrethe von Offenberg (1701-1750), som var Charlotte Amalies søster, og som muligvis er kommet til hoffet samtidig med Charlotte Amalie. Hun nævnes i 1729 som en del af dronningens hof, Carøe 1917, s. 188. Dorthe Margrethe var gift med kammerjunker Frederik Rantzau (1710-1780), som ligeledes var i dronningens tjeneste – Anna Sophies farmor var Christine Rantzau (1618-1688). Frederik blev efter Henning Christopher von Holstein (1679-1753) overhofmester. Henning Christopher var overhofmester hos dronningen i perioden 1730 til 1735 og var Anna Sophies fætter – barn af Conrad Reventlows søster Catharine Christine Reventlow (1647-1704) og Adam Christopher von Holstein (1631-1690). Efter hoffrøken Charlotte Amalie von Offenberg blev Dorthea Sophie von Holstein hoffrøken. Hun blev efter Anna Sophies død gift med hendes fætter Christian Conrad Danneskiold-Laurvig (1723-1783) i 1743 (søn af Anna Sophie Reventlows søster komtesse Ulrike Eleonore Reventlow (1690-1754) og Ferdiand Anton Danneskiold-Laurvig (1688-1754)). Dorthea Sophie var selv datter af dronningens fætter (barn af Conrad Reventlows søster Catharine Christine Reventlow (1647-1704) og Adam Christopher von Holstein (1631-1690), søn af Christian Fredrik Holstein (1678-1747) og Berta Scheel von Schack (1679-1729). Der

- var et meget nært forhold mellem Dorthea Sophie og Anna Sophie, og det er beskrevet, hvordan det kun var de to, som spiste sammen i dronningens gemakker på *Clausholm*, og at det ligeledes var Dorthea Sophie, som plejede Anna Sophie under den koppesygge, der endte med at koste dronningen livet, Berner Schilden Holsten 1911, s. 25 og 102.
- 57 Af andre værker til forståelse af husholdet på herregårdene kan særligt nævnes Ole Højrup (1981-82) ottebindsværk, som gennem beretninger beskriver husholdet på herregården omkring år 1900. I Therkel Mathiassen (1942) *Herregaardene og samfundet* findes ligeledes en beskrivelse af de personer, som havde tilknytning til husholdet eller til godsdriften med fokus på hans samtid.
- 58 Venborg Pedersen 2005.
- 59 Venborg Pedersen 2005, s. 144-179.
- 60 Venborg Pedersen 2005, s. 156.
- 61 Lyngby 2010, s. 108.
- 62 Lyngby 2010, s. 108.
- 63 Hoff 2009, s. 42-58.
- 64 Hoff 2009, s. 55.
- 65 Hoff 2009, s. 55.
- 66 Her er medtaget blandt andet forstbetjentene, skoleholderne og smeden, Berner Schilden Holsten 1911, s. 58. Det har desværre ikke været muligt at tilgå Holstens anvendte kilder for en nærmere undersøgelse af hans optælling af husholdsmedlemmer grundet nedlukning af arkiverne i forbindelse med Covid-19-restriktionerne i 2021.

Litteratur:

- Berner Schilden Holsten, Hans (red.): *Dronning Anna Sophie paa Clausholm*, Rye's Bogtrykkeri 1911.
- Bregnhøi, Line: *Det maledede Rum*, 2010.
- Carøe, Kristian: "Den hemmelige barnefødsel på Klavsholm 1734", i: *Personalhistorisk Tidsskrift*, 38 række 7, bind 2, 1917.
- Fabritius, Albert: "Anna Sophie. Slægt og Personlighed", i: Colding, Torben Holck og Fabritius, Albert (red.): *Dronning Anna Sophie*, Jørgensen og co. Bogtrykkeri, Kbh. 1951.
- Hoff, Annette: *Karen Rosenkrantz de Lichtenbergs dagbøger og regnskaber – hverdagsliv 1771-1796 på herregården Bidstrup og i Horsens*, Horsens Museum og Landbohistorisk Selskab 2009.
- Jensen, Charlotte Marie Brühe: *Rum og mennesker – en eksplorativ undersøgelse af gamma-analysens anvendelsesmuligheder med udgangspunkt i Clausholm Slot i perioden ca. 1690 til 1743*, speciale ved Institut for Kultur og Samfund ved Aarhus Universitet, upubliceret, 2021.
- Kraft, Alexander: "On the discovery and history of preussian Blue", i: *Bulletin for the History of Chemistry*, volume 33, number 2, 2008.
- Langberg, Harald: *Clausholms bygningshistorie*, J. Jørgensen og co. Bogtrykkeri, Kbh. 1958.
- Lyngby, Thomas: "Den dansk-norske solkonge", i: Thomas Lyngby, Søren Mentz og Sebastian Olden-Jørgensen: *Magt og pragt: Enevælde 1660-1848*, Gad, Kbh. 2010.
- Tholle, Johannes: "Nogle optegnelser om Gartnerne paa Clausholm", i: Berner Schilden Holsten, Hans og Fabritius, Albert (red.): *Slægtsbogen*. J. Jørgensen og co. Bogtrykkeri, Kbh. 1947.
- Venborg Pedersen, Mikkel: *Hertuger: at synes og at være i Augustenborg 1700-1850*, Museum Tusulanum 2005.
- Wangsgaard Jürgensen, M.: "Between New ideals and Conservatism: The Early Lutheran Church Interior in Sixteenth-Century Denmark", i: *Church History* 86:4, 2017, s. 1041-1080.

Kildemateriale:

- Clausholm Gods Arkiv, Clausholm. Synsforretning over Clausholm Gods optegnet 1731.
- Clausholm Gods Arkiv, Clausholm. Synsforretning over Clausholm Gods optegnet 1743.
- Enesteministerialbøger for Randers Amt, Galten herreder, Voldum sogn. Fødte, Konfirmerede, Viede, Døde. 1734-1813.
- Landsarkivet for Nørrejylland. Clausholm Gods. Diverse historiske afskrifter og optegnelser (1700-1850).
- Skitteprotokol, Randers amt, Clausholm Gods, 1731-1745.